

Röportaj: Doç. Dr. Özlem Genç

*Ondokuz Mayıs Üniversitesi Öğretim Üyesi

1- Antik Çağ ve Orta Çağ Avrupa'sını kitaplar konusunda kıyaslayarak başlayalım mı hocam?

Antik Çağ'da yazarlar papirüsten yapılmış rulolarla yazarlardı ve bunları kutularda ya da özel yapılmış bölmelerde saklardı. Bu rulolar yapılarından ötürü zarar görmeye çok müsaittir, bu nedenle günümüze çok fazla gelememişlerdir. Orta Çağ'da ise hayvan derisinden yapılan parşömen kullanılmaktadır. Parşömenlerin biraraya getirilmesiyle oluşturulan elyazması eserine kodeks adı verilir, bu, iki levha arasına ciltlenmiş daha doğrusu bağlanmış, çift yapraklardan/sayfalardan oluşan bir tür kitaptır. Orta Çağ'da yapılan kitaplar ahşap kapaklar arasında olduğu için daha iyi korunabilmiştir. Dolayısıyla günümüze daha çok gelebilmişlerdir. Batı dünyasında iklim ve coğrafyanın avantajı sayesinde, kesim amaçlı besicilik ön planda olduğu ve hayvanların her şeyinden faydalandığı için parşömen daha yaygındı. Doğu'da hayvancılık kesim değil besicilik ve yetiştiricilik ağırlıklıydı, dolayısıyla hayvan derisi kitap yapımında kullanılmayacak kadar değerliydi. (Orta Çağ'da kitap konusunda Ahmet Altunbaş'ın verdiği değerli bilgilere de bakılması gerekmektedir.)

2- Parşömen kelimesinin kökenini nedir?

Pergament için dilimizde kullanılan parşömen kelimesi, Avrupa dillerinden özellikle de Fransızcadan alınmış bir kelimedir. Modern anlamda iyi cins kâğıt için kullanılmaktadır. Eski Çağ'da parşömen için kullanılan *Pergament* kelimesi ise *pergamena* şeklinde ilk kez İmparator Diocletianus'un MÖ 301'de fiyatlara ilgili çıkardığı fermanında (*Edict Diocl.*, 7, 38), sonrasında Jerome'un (355-420) bir mektubunda (*ad Jovin et Euseb.*, VII, 2) geçmektedir. Kelimenin kökeni olarak Pergamon/Bergama şehri gösterilmektedir. Plinius'un (Doğa Tarihi, 13.70) Romalı alim Varro'dan aktardığı bilgiye göre Mısır kralı Ptolemaios ve Bergama Kralı II. Eumenes (MÖ 197-160/59) birbirlerinin kütüphaneleri kiskanmaktadır. Mısır kralı İskenderiye'de kütüphane inşa ettirdiğinden ve kıskançlığından papirüs ihracatını yasaklamış, bunun üzerine Bergama'da kütüphane inşa ettiren Eumenes döneminde parşömen icat edilmiştir. Bu bilginin çok doğru olmadığı parşömenin çok eski devirlerden itibaren Anadolu'da kullanımından anlaşılmaktadır.

Bilim insanları bugün, Suriye Kralı Antiochos'un MÖ 170-168 yıllarında Mısır'a saldırması ve İskenderiye'yi işgal etmesinden dolayı papirüs ihracatının kesintiye uğradığını ve bu nedenle eskiden beri zaten var olan parşömenin Hellenistik dönemde Bergama'da kitap yazmak üzere tasarlandığını ve rulo haline getirilerek kullanılmaya başlandığını düşünmektedir. Bu malzemeye *pergamene*, *somation*, *derma* gibi adlar verilmiş, kodeks değil rulo şeklinde kullanılmıştır. Orta Çağ Avrupa'sında kodeks şeklinde kullanımının Roma'dan miras alındığı düşünülmektedir. Anadolu nemli bir iklime sahip olduğu için burada yapılan kazılardan günümüze gelen parşömen kalıntısı bulunamamıştır.

3- Antik dönemde de parşömen kullanılıyordu o halde.

Evet kullanılıyordu. Bergama'da kitap yazımı için kusursuz hale getirilene kadar daha az işlenmiş ya da işlenmemiş deriler yazı için kullanılıyordu. Dediğim gibi, Roma parşömen kullanımını Bergama'dan aldı ve onu rulodan kodeks haline dönüştürdü. Bunda Roma İmparatorluğu'nun son zamanlarında Cermen akınları nedeniyle yaşanan zorluklardan dolayı papirüsün getirilmesinin zorlaşmasının da etkisi olmuş olmalıdır. Parşömen, notlar almak, karalama yapmak, taslak-müsvedde olarak kullanmak için balmumu tabletlerden daha elverişli idi. Gerçi Quintilianus kolay silindiği ve sık sık mürekkep kullanımı

olmadığından dikkat dağılmayacağı için balmumunu tercih eder ama gözleri zayıf olanlara parşömeni tavsiye ederdi çünkü beyaz zemin üzerine siyah ile yazılıyordu ve görmesi daha kolaydı. Ayrıca büyük harfler kullanılabilirdi. Cicero döneminde de parşömenin yaygın olarak kullanıldığını biliyoruz. 2. yüzyılda ise artık çok kullanılır olmuştu. Plutarkhos da onu kullanıyordu.

Edebi eserleri parşömen üzerine yazan ilk kişi Martialis'tir. İlk zamanlar papirüs daha değerli iken sonradan parşömen onun yerini almıştır. 4. yüzyıldan itibaren senato belgeleri ve hukuk metinleri de parşömene yazılmaya başlandı. Ayrıca kolay yırtılmadığı için borç senetleri de ona yazılır olmuştu. Taşınmasının, üzerine yazı yazılmasının kolaylığı, her iki yüzünün de kullanılması, ucuz ve açık renk oluşu Roma İmparatorluğu'nda yaygınlaşmasını sağlamıştır. Papirüs yazmalar 4. yüzyılda parşömen üzerine geçirilmeye başlanmış (Valentinianus 372'de kütüphanelerdeki papirüslerin parşömene aktarılmasını emretti) böylece günümüze kadar gelmeleri sağlanmıştır. 5. yüzyılda ise özellikle dini metinler parşömene yazılır olmuştur. Başka bir husus 4. yüzyılda parşömen üzerine yazılan metinler bir eşya gibi miras hukukunda yer bulmuş, miras bırakılabilir bir nesne konumuna gelmiştir. Bunlara "liber" adı verilmiş ve artık *kitap* anlamında kullanılmıştır.

4- Bugün Orta Çağ elyazmalarına nereden ulaşılabilir?

Dünyadaki en geniş Orta Çağ elyazması koleksiyonuna sahip kütüphaneler Londra'daki British Library ve Paris'teki Bibliotheque Nationale de France'dır. Ayrıca Roma'daki Vatikan ve Floransa'daki Laurentian Kütüphanesi (Biblioteca Medicea Laurenziana) da geniş bir koleksiyona sahiptir. Bu eserler sadece bilim insanlarının ulaşabileceği eserlerdir çünkü çok değerlidirler, hazine olarak görülürler. Bazen özel zamanlarda sergilendikleri de olur. Neyse ki günümüzde pek çoğu dijital hale getirilerek yayınlanmaktadır. Bu sayede bizler de onları görebiliyoruz.

5- Orta Çağ Avrupa'sında elyazmalarını kimler kopyalıyorlardı?

Orta Çağ Avrupa'sında bu işi üstlenenler manastır keşişleriydi çünkü okuma yazma bilen tek sınıf ruhban sınıfı ve ilimle uğraşan da onlardı. Geniş kütüphanelerinde *scriptorium* denilen özel yazı odalarında ya da daha önceleri kendi odalarında elyazmalarını usulüne uygun şekilde kopyalıyorlardı. Burası soğuk bir odaydı ve mum yakmak yasaktı çünkü yangın çıkabilirdi. Hava kararına kadar burada çalışılırdı. Yapay ışık yazmalara zarar verdiğinden, gün ışığından faydalanmak için bu odalara büyük camlar yapmışlardı. Hep beraber mi vardiyalı mı çalışıyorlardı kesin olarak bilmiyoruz ama 816-836 arasında St. Gall Manastırı'nda yaklaşık 100 yazarın çalıştığı iddia edilmektedir. Bu gerçekse kısa süreli vardiyalar halinde çalışıyor olmalıydı. Aynı yazı şeklini kullanıyorlardı çünkü bir manastırda kopyalanan eserin diğerlerinde de kopyalanabilmesi için okunabilmesi gerekliydi. Bu iş saatler alan son derece dikkat isteyen bir işti. Bu dönemde yeni eser yazmaktan çok kopyalama faaliyetleri yapıldığı için orijinali kayıp olan pek çok esere bugün sahip olabiliyoruz.

5- Parşömenin yazmaya nasıl hazır hale getirildiğini anlatabilir misiniz?

Elyazmalarının yapımında, Geç Antik Çağ'dan itibaren papirüs yerine, parşömen kullanılıyordu. Parşömen hayvan derisinden yapılıyordu. Hayvan derisini yazı yazılabilir bir madde haline getirmek çok yavaş bir işlemdi. Parşömeni hazırlayacak olan kişi koyun (York İncilleri), keçi, geyik, ceylan, antilop (Mısır'da) ya da dana (buzağı, en iyisiydi) derilerinden (çoğu dişi) seçim yapıyor, deriler hayvanın kılırları yumuşasın diye 3 ila 10 gün arasında ahşap ya da taş teknelerdeki taze sönmüş ya da tam sönmemiş hamur kıvamındaki kireçli suda (alternatif olarak idrar ya da ağaç külleri dolu bir teknede) bekletiliyordu. Bu süre zarfında günde birkaç kez tahta bir çubuk ile teknelerdeki su karıştırılıyordu. Sonra hayvan kılırları ve varsa kalan et parçaları (bir kütüğe sürterek) temizleniyor, deri kireçten temizlenmesi, yağlarının yok edilmesi ve beyazlaması için, iki gün taze/tatlı suda bekletiliyor (bu aşamada içine kolajenleri parçalayan

enzimler içerdiği için etçil hayvanların, özellikle köpek ya da güvercin dışkısı konuyor, deri yumuşayana dek ayakların altında eziliyor, iki üç saat hamur gb yoğruluyordu) ve yuvarlak ya da dikdörtgen bir çerçeve içine sıkı bir şekilde gerilerek asılıyordu. Bu sırada, kepçe kullanarak sıcak su ile ıslatıldıktan sonra istenen kalınlığa göre *lunellum* denen hilal şeklinde ucu olan bir bıçak ile kazınıyordu. Bu işlem çok dikkatle yapılmalıydı çünkü doğru miktarda baskı uygulanmazsa deride kolayca hasar oluşabilirdi, bu nedenle bu iş günlerce devam edebiliyordu. Parşömenin yapılabilmesi için kullanılacak olan ortadaki “*corium*” tabakası idi. Bu tabakanın çıkartılması için dıştaki “*epidermis*” ve “*dermis*” tabakaları temizlenmeliydi. Bu sürede çerçeve içindeki deri sıcak bir yerde kururken sürekli olarak geriliyordu. Varsa deri üzerindeki sinek ısırıklarının parşömen şeritler ile yamanması da önemliydi. Sonuçta dayanıklı ve pürüzsüz bir parşömen elde ediliyordu. Bu arada parşömen ıslakken çok kötü kokardı, kuruyken de biraz daha az kötü kokardı. Bu nedenle derilerin işlendiği yerler şehrin dışında olurdu.

Yazmaya başlamadan önce parşömenin yüzeyi ponza tozu/sünger taşı ile pürüzsüzleştiriliyor, yapışkan bir pudra (tebeşir tozu ile pudra haline getirilmiş kireç) serpiliyordu. Parşömenin beyaz ve kusursuz olması için kireçli su işlemi tekrar ediliyordu. Üzerine resim yapılacak parşömen donuk olup yüzeyi pudra ile kaplanmalıydı. Bu işlem her iki yüzeye de uygulanırdı. Yazma için etli kısım tercih edilirdi. Etli olan iç yüzü beyaz ve daha düzgün, tüylü olan arka taraf sarı ve pürüzlü olurdu. Bu işlem yüzeyin mürekkebi ve renkli boya emmesi için yapılıyordu. Geniş parşömen istenen ölçülerde sayfalar halinde kesiliyor, yapraklar *bifolia* (Latince karşılıklı 2 yaprak/sayfa) şeklinde katlanıyor, 8, 16 ya da 20 sayfa olacak şekilde bir araya getirilerek iç içe geçiriliyordu. Genelde dört yaprak alınarak ikiye katlanıyor ve bunlardan herbirine *diploma* adı veriliyordu. Bu katlamalar sonunda *paginae* adını alan 8 yapraklı bir kitap oluşuyordu. En çok kullanılan kitap şekli 8 yapraklı, 16 sayfadan oluşan kitaptı. Bu şekilde oluşan kitaba *volumen* deniyordu. Sayfalar katlanırken derinin yazı yazılacak etli tarafının içe gelmesine dikkat ediliyordu çünkü kılların temizlendiği arka tarafa yazı yazmak daha zordu. Parşömen tabakası bir bütün halinde iken uçlarında kalan ince ve yarı saydam kenarlar kesilip çıkartılıyordu çünkü bunlar kitap sayfası olmak için uygun değildi. Bu parçalar bazen çöpe atılıyor, bazen de sınıfta not almak için ya da elyazmalarına eklemeler yapmak için kullanılıyordu.

Kireçli Suda Bekletilen Varil Örneği

7- Kalem olarak ne kullanılıyordu?

Kalemler kuş tüylerinden yapılıyordu. Sağ elini kullanan bir müstensih için en iyi tüy doğru eğimi veren, kuşun sol tarafından bir tüydü. En iyi tüyler kaz veya kuğunun dış kanat tüyleriydi. Bazıları karga ve

kuzgun tüyü kullanıldığını da belirtmektedir. Yine de bunlar kısa tüyler olduğu için ve bir kitap yazarken uzun tüy lazım olduğundan karga ve kuzgun tüyleri çok sık kullanılmıyordu. Kuştan yeni çıkarılan veya dışarıda bulunan tüyler esnekti ve sertleşmesi gerekiyordu, ya birkaç ay kurumaya bırakılırlardı ya da suda bekletilip, kurutulup, ısıtılmış kum ile sertleştiriliyorlardı. Tüyün ince yağlı dış derisi ve içindeki öz böylece kolayca çıkarılabiliyordu. Geriye şeffaf ve sert bir tabaka kalıyordu. Müstensih yuvarlak bir hat oluşması için tüyün ucunu bir bıçakla yontuyor, mürekkebi çekebilmesi için bir yarık kesiyordu. Sonra tüyün ucu yazı fontuna uygun olarak bıçakla kenarlardan daraltılıyordu. Bugünkü dolmakalem ucuna benzer haline getiriliyordu. Yarığın kullanım sonucunda giderek açılması nedeniyle kalem ucunu sürekli keserek yenilemek gerekiyordu. Kayıtlar günlük çalışan bir müstensihin bu işlemi 60 kez yapması gerektiğini belirtmektedir.

8- Peki mürekkepler?

Mürekkepler bugünden daha kalın ve daha yapışkandı, çeşitli maddelerden yapılabilirdi. Bunların üretimi için çok sayıda tarif vardır. Meşe ağaçlarında bulunan yumrular siyah mürekkep için kullanılıyordu. Kırmızı mürekkep en çok kullanılan ikinci mürekkepti. Başlıklar, baş harfler, takvimlerdeki önemli tarihler, metinlerdeki düzeltmeler kırmızı ile yapılırdı. Mavi ve yeşil mürekkep daha az kullanılırdı. Müstensih yazmaya başlamadan önce bir cetvel kullanarak parşömenin uzun kenarları boyunca ya da dört kenarına da noktalar halinde delikler açıyor ve sonra cetvel yardımıyla bu delikler arasına renk vermeyen kalem ya da kurşun bir tığ kullanarak renkli olmayan satırlar çiziyordu. Böylece deri üzerine bastırarak hatlar/oluklar oluşmasını sağlıyordu. Bu sırtı çok ağıtitan bir işlemdi. 13. yüzyıldan itibaren bu çizgilerin kahverengi, kırmızı, yeşil ya da mor renkte yapıldığı hatta bazen karışık olarak çizildiği de görülmektedir. Yanlış yazıldığı takdirde bıçaktan bir kalem ile yazı kazınıyordu. Parşömen bu tür bir silme işlemi için çok sağlamdı. Yanlış yazılan tek bir harfse kazınarak düzeltiliyor, kelimeyse yandaki sayfa boşluklarına yazılıyor ve bir okla yerleri işaret ediliyordu.

Gerilmiş Hayvan Derisi

9- Müstensihlerin kullandığı masalar nasıldı?

Müstensihler eğimli bir masanın önünde, genellikle arkalıği olan uzun sandalyelerde çok dik otururlardı çünkü metni güzel görmeleri gerekirdi. Ayrıca eğimli masa tüy kalemi dik tutmak için de gerekliydi.

Kalem başka türlü yazmıyordu. Bir faydası da bu masa şeklinde elin sayfaya değmesi gerekmiyordu, hareket koldan geliyordu. Masa eğiminden dolayı bazen harflerin alt kenarlarında mürekkep yoğun yerler de görülmektedir çünkü mürekkebin kuruması birkaç dakika sürüyordu. Mürekkebin akmasını önlemek için müstensihlere kopyalamaya başlamadan önce parşömene ince bir süngertaşını son bir kez sürmesi ve yüzeyi tebeşirle düzeltmesi tavsiye ediliyordu. Kopyalanacak elyazmasının sayfaları kapanma eğiliminde olduğundan kapanmasını diye bir ucu masanın arkasına bir ucu sayfanın üstünden sarkan ağırlıklar kullanılırdı. Bazı kitaplarda yazı yazmanın iki elle yapılan bir işlem olduğu, müstensihlin yazmadığı elinde bir bıçak tuttuğu, bu bıçakla kalemi sık sık keskinleştirdiği, mürekkep emilmeden yanlışları düzelttiği ve parşömenin yaylanan yüzeyini sabitlemeye çalıştığı belirtilmektedir. Burada her zaman kopyalanacak eserin gözönünde olmadığını bazen de bir keşişin kopyalanacak kitabı okuduğunu ve diğerlerinin de kopyaladığı söylemeliyiz.

9- Masalarına hem kopya edecekleri hem de üzerine yazacakları parşömenler sığıyor muydu?

Bu kadar geniş masaları her zaman yoktu bu nedenle Geç Orta Çağ'da 14. yüzyılda kitap çarkı denilen bir mekanizma kullanılmıştır. Kitaplarla çalışan insanlar ve müstensihler tek bir kitap yerine birçok kitabı aynı anda görebilmek istemiş olmalıdır. Müstensihler çarkı döndürerek istedikleri kitap sayfasını okuyabilmişlerdir. Bu çarklar bazen iki katlı da yapılmıştır.

Lunellum